

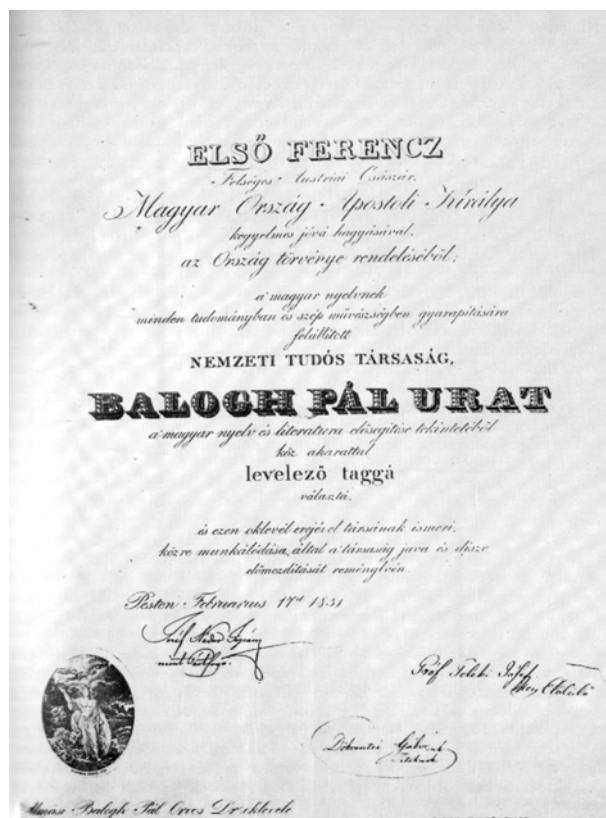
Kiss László

A két Pál – Balogh és Bugát – pennaharca a magyar orvosi nyelv érdekében (150 éve hunyt el Almási Balogh Pál)

Közismert, hogy a Magyar Tudós Társaság (Magyar Tudományos Akadémia) megalapításának egyik döntő eseménye Széchenyi István gróf felajánlása volt. Erre Pozsonyban, az országgyűlésen került sor 1825. november 3-án. Egy 31 éves orvosdoktor, Balogh Pál pár nappal később érkezett meg Pozsonyba a közeli Bécsből. Németországi tanulmányútját befejezve több mint tíz napot időzött a koronázóvárosban. Többször vett részt a diéta ülésein, így bizonyára értesült a november harmadikán zajlott eseményről. Ekkor még nem sejtette, hogy a munkáját majd érdemben csak 1830-ban megkezdő, „a magyar nyelvnek minden tudományban és szép művészségben gyarapítására felállított Nemzeti Tudós Társaság” már 1831-ben levelező taggá választja. A tagságot „a magyar nyelv és literatura elősegítése tekintetéből” végzett tevékenysége alapján nyerte el (1. ábra). A negyedik nagygyűlésben, február 17-én megválasztott húsz hazai levelező tag közt volt még egy orvos: „Forgó György orvosdoktor, ns. Pest, Pilis és Solt vármegye rendes orvosa s táblabíró” (13).

Az 1831. február 20-án tartott ülésén a természettudományi osztályhoz 3. tagnak kinevezték Schuster Jánost, a Magyar Királyi Universitás kémia professzorát (13). Az akadémiakussá kinevezett orvosdoktorok száma ezzel nyolcra emelkedett: Schedel Ferenc (rendes tag, nyelvtudományi osztály), Gebhardt Ferenc (rendes tag, természettudományi osztály), Bugát Pál (rendes tag, természettudományi osztály), Horvát József (rendes tag, természettudományi osztály), Schuster János (rendes tag, természettudományi osztály), Bene Ferenc (tiszteletbeli tag), Balogh Pál (levelező tag), Forgó György (levelező tag). Mivel témánk szempontjából figyelmet érdemel, megjegyezzük, hogy Kazinczy Ferencet nem a nyelvtudományi, hanem a „történetírás” osztályában választották rendes taggá – ő azonban még azon év, tehát 1831 nyarán a kolerajárvány áldozata lett.

A tagok kiválasztásában az Igazgató Tanácsot az a „tekintet” vezette, hogy „rendes taggá, tudományáról s különösen magyar nyelven kiadott munkái által esmeretes író lehet” (13). Ezért történhetett meg, hogy a német egészségnevelő könyvek fordítója, Horvát József rendes tag lett a természet-

1. ábra: Almási Balogh Pál oklevele a levelezői tagságról (Nagy Károly könyvéből)

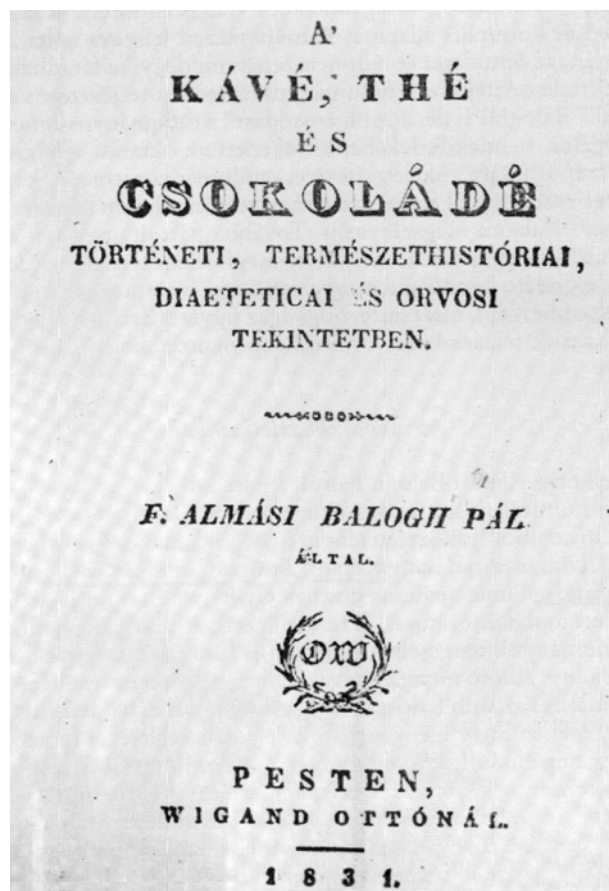
tudományi osztályban (16); viszont a korában híres, ötkötetes latin nyelvű *Physiologia Medicinalis* szerzője, Lenhossék Mihály még csak a levelezői tagságig sem juthatott el, mivel nem magyar nyelven vált „esmeretes” íróvá (15).

A fentiek ismeretében tekintsük át, milyen munkássága alapján lehetett már 1831-ben „esmeretes” író Balogh Pál, minek alapján érdemelte ki a levelezői tagságot. Az 1794-ben, a Borsod megyei Nagybarcán született református

papfiú, rimaszombati, sárospataki és késmárki diákoskodás után, 1817 és 1822 között a pesti orvosi kar hallgatója. Már medikusként írogatott az 1817-ben indult *Tudományos Gyűjteménybe*. Az 1819-es évfolyam II. kötetében megjelent *A kép-írásról, annak gyakorlásáról és betségéről* című írását, melyben nemzeti képtár felállítását javasolta, számos tanulmánya követi (8). Orvosi tanulmányai végeztével, 1823 januárjában adta ki az akkor nagy terjedelműnek számító, 115 oldalas orvosi értekezését (*De evolutione et vita encephali*), amelyet a kor követelményeinek megfelelően, még latin nyelven írt. A testben irányító szerepet betöltő, ma központi idegrendszernek nevezett agy és gerincvelő fejlődését, bonctanát és élettanát tárgyalta (9). 1825-ös németországi tanulmányútja során értékezése egy példányával Weimarban megajándékozta a német költőfejedelmet, Goethét. A Berlinben élő „orvosfejedelem” a magyarok által is ismert Hufeland e szavakkal méltatta: „Sie sind der Verfasser der Dissertation de evolutione etc. Sie haben sich dadurch der gelehrten Welt vortheilhaft bekannt gemacht!” (17c). Ideje lenne magyar nyelven is közkinccsé tenni ezt az értékes dolgozatot!

Latin nyelvre miatt az értekezés nem jöhetett számításba az Igazgatói Tanácsnál. Annál inkább értékelhették a *Tudományos Gyűjteményben* 1827-ben indult, *Barátságos Tudósítások külföldről* című, korábbi németországi útjáról szóló sorozatát. A választás idején pedig már nyílt titok lehetett, hogy a világot látott, olvasott és már „esmeretes” írónak tekinthető Balognak könyve is jelenik meg magyar nyelven (2. ábra). Az 1831-ben kiadott, 363 oldalas könyvet Balogh gróf Széchenyi Istvánnak ajánlotta. Széchenyi 1827-től, a német útjáról meggyőződéses homeopataként hazatért Baloghot – aki találkozott a homeopátia atyjával, Samuel Hahnemann-nal is – tekinti házi orvosának (20b).

Baloghra azonban nemcsak a Tudós Társaság figyelt fel, hanem Wigand Ottó pesti könyvkereskedő is (ő adja majd ki Balogh „csokoládés” könyvét). A Göttingenben született Otto Wigand (1795–1870), aki előbb Kassán, majd 1827-ben Pesten alapított „könyvkereskedést” (kiadót), jól ismerte a lipcsei F. A. Brockhaus által kiadott és már hét kiadást megért *Conversations Lexikont*. 1830 elején elhatározta, hogy kiadja ennek a magyar változatát. Munkatársnak kérte fel Kisfaludy Károlyt is, a fiatal romantikus írónak megnyilvánulási lehetőséget adó *Auróra szépirodalmi zsebkönyv* kiadóját, az ún. Auróra-kör vezérét. Az akkor már nagybeteg irodalmi vezér a feltétellel vállalta a közreműködést „ha Vörösmarty, Schedel (Toldy) és Bajza is ott lesznek” (5a). Wigand – Döbrenteire hivatkozva – Schedelt nem kívánja munkatársnak. Mindketten, Döbrentei Gábor és az orvosdoktor, Schedel (később Toldy Ferenc is) az „Akadémia” titkára szeretett volna lenni – ez

2. ábra: Almási Balogh Pál könyvének címlapja (Nagy Károly könyvéből)

örökös versengésük egyik forrása. Wigand egy hónap múltán megjelentette írói névsorát – egyetlen Auróra-kör tagja sem szerepel köztük. A névsor mellett nyilvánosságra hozta *A tudományok és mesterségek közönséges tára* címmel tervezett lexikon „planumát” és három „próbalapját” – ezek közt az *Agyvelő* szócikket, melynek szerzője Balogh Pál volt. A szócikk teljes terjedelmében olvasható az Almási Balogh Pál halálának 125. évfordulója alkalmából kiadott kötetben (20c).

A már korábban is háborgó Auróra-kör és pártolói ekkor indítják meg „pennaharcukat”, melyet az utókor *A Conversationslexikon-pör* néven ismer. (A „pör” anyaga megtalálható a már említett *Tollharcok* című kötetben). Wigand tervezett lexikonának ugyanis *Conversations-Lexikon (Társalkodási Tár)* lett volna az alcíme. A „pör” kiemelt képviselője volt a két orvosdoktor: Balogh Pál, Pest keresett gyakorló orvosa és Bugát Pál, az egyetem orvosi karának professzora. Balogh 36, Bugát 37 éves, mindketten ugyanazon orvosi karon végeztek, Bugát már az Akadémia rendes tagja, Balogh a le-

1. „Ön a Fejlődés disszertációjának szerzője, Ön ezáltal a tudós világot juttatta előnyökhöz.” – Nagy Károly fordítása (20a).

velező tagság várományosa. Mindketten „esmeretes” magyar írók. Bugát elsősorban mint fordító jeleskedik. 1828-ban két kötetben kiadja a német A. F. Hempel könyvét *Az egészséges emberi test bonctudományának alapvonatai* címmel, és sokan neki tulajdonították Hahnemann *Organonjának* magyarázatát is 1830-ból (14).

Bugát, akinek Hempel-fordításáról Vörösmarty azt írta a *Tudományos Gyűjteményben*, hogy „a nyelvre s literatúrára befolyása lehet” (4), e „befolyást” abban látja, hogy az utána következő szerzők kötelesek az általa javasolt műszavakkal élni. A Wigand által terjesztett próbálapon viszont látnia kell, hogy Balogh a *cerebrumot* nem *agynak*, hanem *agyvelőnek* fordítja. A kérdés annál inkább is megragadta Bugátot, hiszen annak idején, 1818-ban székfoglaló értekezését: *de Enkephalite*, azaz az agyvelőgyulladásról készítette (6, 9). Attól tartva tehát, hogy a leendő lexikon bonctani szócikkeiben hasonló, a Bugát-féle ajánlásokat mellőző szavak fordulnak majd elő, tollat ragad, és a *Tudományos Gyűjteményben Igazítást* tesz közzé. Mivel az *Igazítást* egy közelmúltban megjelent tanulmány részletesen ismertette (19), most csak arra utalok, hogy miben látta Bugát a Baloghtól elvárható „igazítás” lényegét: „[...] kérjük ki egymás tanácsát, fogjunk kezét, ha valami jót fedezett föl közülünk valamelyik, fogadjuk azt el háládatossággal, pártfogoljuk, terjesszük azt [...]” (7).

Balogh joggal kérdezhetette: s e „közülünk valamelyik” miért csak Bugát lehet? Nem meglepő tehát, hogy a *Tudományos Gyűjtemény* következő kötetében közzéteszi terjedelmes *Vissza-Igazítás* című tanulmányát. Mivel e nyelvészeti szempontból is fontos dolgozatot sem Nagy (20b), sem Mínya (19) nem elemzi, szenteljünk figyelmet Balogh sorainak.

A Bugát által hibáknak tekintett tételekből kiindulva, a *Vissza-Igazítás* tulajdonképpen az orvosi nyelvújítás szabályait adja közzé (1):

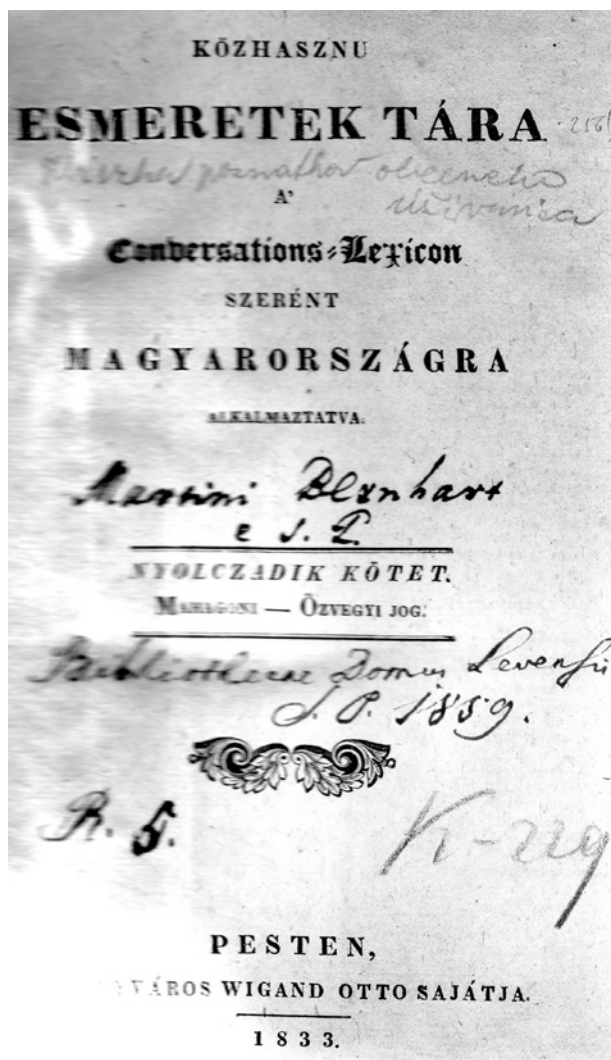
- Szórövidítés (*agyvelő/agy*): „A nyelv tökéletesítése nem abban áll, hogy a szavakat minden ok nélkül, s szabad kény szerint megkurtítsuk, hanem abban, hogy azzal gondolatainkat, s érzéseinket kimerítőleg, csinosan és a mennyire lehet praecise kitehessük”.
- Az *orchis* nem ’tökcacsokót’, hanem ’tökgolyót’ jelent: „Nagy hiba az is, mikor valakinek pusztán auctoritásán építvén, elfogadunk, s mestermívi szóvá magasztalunk valamely szót a nélkül, hogy annak aetimológiáját, s észokát sejtjük”.
- Idegen szavak használata: „Egy mívelt és tudományos méltóságra emelkedett nyelv sincsen, melly magában mindent feltaláljon, mert az esmereteknek minémúsége és mennyisége, minden Nemzetnél különböző, s ennél fogva sokféle képű lévén, csaknem lehetetlen, hogy eggyik a másiktól valamely idegen szót s kifejezést által ne vegyen”.

S mivel Bugát kiemelten hivatkozik a *Bonctudományában* megadott irány – azaz a latin/görög terminusok magyarázata – követésére, Balogh így vág vissza: „[...] én azt tartom, hogy a teljes purizmusra való törekedés olly nyavalya, melly végre szógyártás dühévé válik, s tulságokra kapja az embert” (1). Majd pár sorral alább így oktatja ki a kritikát nehezen elviselő Bugátot: „A kik szógyártásra szentelék idejüket s elméjüket, szükség, hogy csinálmányaikat teljes szerénységgel közöljék, s készen legyenek reá, hogy azokat a Publikum kéméletlenül megbírálja, és azokat vagy kedvében veszi, vagy feledékenységre kárhooztatja; de haragra ne lobbjanak azért, ha valaki azokat el nem fogadja” (1). Balogh azon állítását, hogy Bugát az anatómiát túlzott purizmusra való törekvésével annyira „elnehezíté, hogy [...] százszor könnyebben meglehet tanulni a német, vagy akármely idegen nyelv segedelmével”, alátámasztja egy kevésbé ismert tény: Hempel említett német nyelvű könyvét Saphir Zsigmond orvosdoktor 1831-ben latinra fordítva adta ki Pesten (11). S talán az is Balogh igazát támogatja, hogy a pesti orvosi karon 1830/1831 és 1847/1848 között csak Hempel *Anfangsgründe der Anatomie* című német nyelvű munkája tartozik a „köteles orvosi tankönyvek” közé (12) – a Bugát-féle magyar változata nem.

Balogh dolgozatát felhívással zárja: „Hazámfiak! Literatúránk baráti és mívelői; hagyjuk el egyszer valahára [...] a philologiai csatázásokat. Az előmenetel nem az új szavak koholásában áll [...], hanem a szép és komoly tudományoknak szorgalmatos mívelésében. Míg mi egymást örökké leczkézünk, grammatizáljuk, egymásnak szemére nyelvtudatlanságot lobbantunk, addig más Nemzetek, a tudományoknak roppant mezején, új meg új elfoglalásokat tesznek, s bennünket mindég messzebb hagnak (1).

Az idézett felhívás ellenére volt még egy pengeváltás – ennek részleteit lásd Mínya (19) dolgozatában –, sőt Bugát barátja, Vörösmarty még egy gúnyversben is támadta a „balog” Baloghot. A vitába a két főszereplőn túl többen is bekapcsolódtak mind a két táborból. Bajza a *Felső Magyarországi Minerva* hasábjain „figyelmezteti” Wigandot: „ez úgy [...] a nemzetnek ügye”, mivel a lexikon „fejledező literatúrában hatalmas pótléka a tudományok azon ágának, melyekben még kimerítő munkák nincsenek, [...] ezért javallanám, ha a főszerkesztés inkább több férfiakra bízanték” (5a). Bajza egyébként hosszú levelekben tudósítja a nyugat-európai tanulmányúton lévő barátját, Schedelt a „pör” történéseiről. 1830. június 19-én például ezt írja: „Bugát recenziója az agyvelőről, mint recenzió semmit sem ér [...] Bugát felelt Balognak általad dicsért válaszára (vagy inkább Vörösmarty, én, Stettner és Károly feleltünk, mert Bugátnak egy csepp polémiai tehetsége sincs, s nélkülünk Balog által agyonveretett volna – de ez titok maradjon, a legnagyobb titok) s Balog egészen tönkre van téve, s még Széchenyi is, kinek Balog a házidoktora, azt mondta, hogy Balog rettentően megjárta a Bugáttal való veszekedéssel [...]” (5b).

3. ábra: A Közhasznu Esmeretek Tára VIII. kötetének címlapja (a szerző könyvtárából)

Rövidre zárva a történetet: az Auróra-kör kritikái, Bajza „figyelmeztetése” ellenére 1831-ben Wigand megindítja *Közhasznu Esmeretek Tára* címen a pört kiváltó lexikont. Ez volt az első betűrendes magyar lexikon, a korábbiak, például Apáczai Csere János *Magyar Encyclopaediája* „szakrendes” lexikonok voltak (21). A lexikon címlapja nem tüntet fel (fő) szerkesztőt (3. ábra); a szócikk tartalmáért a szócikk írója felel. Balogh Pál nemcsak orvosi szócikkek „írója”, a 3. ábrán szereplő kötetben például a *Mész (Mészföld)* szerzője (3). A teljesség kedvéért jegyezzük meg: munkatársa volt a lexikonnak Balogh bátyja, Almási Balogh Sámuel (1786–1867) lelkész is – ő elsősorban filozófiai témájú szócikkeket dolgozott fel (a most emlegetett kötetben például a *Metaphysica* szócikk szerzője A. B. S. aláírással). A lexikonnak 12 kötete jelent meg, az utolsó 1834-ben. 1844-ben Heckenast olcsó kiadásban újra kiadta, ami jelzi, hogy Bajzáék aggodalma ellenére, jó és megbízható lexikon lett belőle.

Az Auróra-kör tagjai azonban nem így látták: a külföldi újtárról hazatért Schedel az 1831-ben induló *Orvosi Tár* hasábjain – szerkesztője Bugát és Schedel – „jelentést” tesz a *Közhasznu Esmeretek Táráról*. Természetesen kifogásolva, hogy a lexikon „írója”, Balogh Pál, nem a Bugát által ajánlott szavakat használja. Balogh a „pörben” mellette állók által alapított *Sas* című folyóiratban válaszolt:

„A közhasznu esmeretek tárának olly sokszor feszegetett, mérgesen feszegetett plánuma az, hogy belőle minden műveltségre just tartó ember, a közönséges társalkodási körben előforduló tudományos dolgokról, rövid, de a mennyire lehet kielégítő esmereteket meríthessen. Ezen czél elérésére elmulthatatlanul szükség, hogy az olly nyelven legyen készülve, mellyet mindenki azonnal érthessen, mert nincsen mindennek ideje, módja és készülte arra, hogy a neologus urak koholmányain studirozzon, azokat találgassa [...] Egy illy munkát, tehát, a prof. Bugát szerencsétlen nyelvvel előnteni megbocsáthatatlan vétek volna [...]” (2).

A korszak irodalomtörténésze „nagy műveltségű orvos-polihisztornak” nevezi Almási Balogh Pált (10). Ezt felismerték a kortársak is, és Baloghot az Akadémia rendes taggá választotta 1835-ben. A 150 évvel ezelőtt, 1867. szeptember 11-én elhunyt Almási Balogh Pál szerteágazó akadémikusi tevékenysége külön dolgozat tárgya lehetne.

S mi volt a *Conversations-lexikon-pör* legfőbb hozadéka a magyar orvosi nyelv számára? Talán az, amit a kiváló orvostörténész, Magyar-Kossa(18) így fogalmazott meg közel száz év elteltével:

„Annyi bizonyos, hogy Bugát fáradhatatlan agitációjának volt egy igen értékes eredménye, az tudniillik, hogy mindenkinek lelkében gyökeret vert a meggyőződés, hogy magyar nyelven is, tudományos formában ki lehet fejezni bármilyen ismeretet. Megszületett a nyelv iránti bizalom.”

IRODALOM

1. Balog Pál *Vissza-Igazítás Tudományos Gyűjtemény* 1830;3:117–29.
2. Balogh Pál *Némelly észrevételek dr. Schedel jelentésére a közhasznu esmeretek táráról Sas* 1831;4:136–46.
3. Balogh Pál *Mész (Mészföld) Közhasznu Esmeretek Tára* 1833;8: 105–6.
4. Batári Gyula *A Tudományos Gyűjtemény orvosi vonatkozásai Communicationes de Historia Artis Medicinae* 1975;75/76:85–98.
5. Belia György (szerk.) *Tollharcok. Irodalmi és színházi viták 1830–1847*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó 1981:9–15(a)72–73(b).
6. Bösze Péter, Kapronczay Katalin *Bugát Pál munkássága Magyar Orvosi Nyelv* 2013;2:104–23.
7. Bugát Pál *Igazítás Tudományos Gyűjtemény* 1831;2:119–23.
8. Csécs Teréz *Tudományos Gyűjtemény (1817–1841) Repertórium* Xántus János Múzeum, Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Győri Levéltára 1998:133.

9. Dörnyei Sándor *Régi magyar orvosdoktori értekezések Nagyszombat-Buda-Pest 1772–1849* Budapest, Borda Antikvárium 1998;1:75.
10. Fenyő István *Az irodalom reszpublikájáért 1817–1830* Budapest, Akadémiai Kiadó 1976:83.
11. Győry Tibor *Magyarország Orvosi Bibliographiája 1472–1899* Budapest, Athenaeum 1990:2.
12. Hőgyes Endre *Emlékkönyv a budapesti magyar királyi tudományegyetem orvosi karának múltjáról és jelenéről* Budapest, Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat 1896:117.
13. Juhász István *Tudományos Gyűjtemény 1817–1841* Budapest, Magvető Kiadó 1985;2:243–56.
14. Kiss László *Ki volt Hahnemann Organon-jának első „magyarítója”?* Orvosi Hetilap 1990;131:2552–3.
15. Kiss László *Kísérlet az id. Lenhossék Mihály körüli rejtélyek feloldására – születésének 225. évfordulóján* Orvosi Hetilap 1998;139:311–3.
16. Kiss László *Horvát József (1794–1849), az első vidéki orvos akadémikus hozzájárulása a Tudós Társaság nyelv művelő céljának eléréséhez* Magyar Orvosi Nyelv 2014;2:87–90.
17. Korbuly György *Almási Balogh Pál Némethoni naplója 1825-ből* Gyógyászat 1938;78:227–8(a), 240–3(b), 252–8(c).
18. Magyary-Kossa Gyula *Bugát és a magyar orvosi nyelv* Orvosi Hetilap 1927;14:389–92.
19. Minya Károly *Orvos nyelvészek vagy nyelvész orvosok? Almási Balogh Pál vitája Bugát Pállal* Magyar Orvosi Nyelv 2014;1:44–9.
20. Nagy Károly *Dr. Almási Balogh Pál életútja 1794–1867* Nagybarca-Özd. 1992;38(a)58(b)111(c).
21. Négyesy László *Enciklopédia* A Pallas Nagy Lexikona 1894;6:148–51.

Nyáry Szabó László

Gyahodik – Gyógyulásnak indul

Elég szegényes a kifejezéstárunk a kórállapotok gyógyulásra fordulásának és annak mozzanatainak tekintetében. Nem mint ha más nyelvek gazdagabb volna, de hát mások (szellemi) nyomorúsága a magyarnak nem mérce! A csaknem nyomtalanul eltűnt **gyahodik** szavunk Rábaszentmihályról való gyűjtésből ösmeretes. Az Új Magyar Tájszótár szócikként is megjelenik, ahol a nyelvi értelmezők szerint a köznyelvi (jellegű) *jahodik* alakra vezethető vissza. Legalábbis ezen szócikk alatt értelmezzetik. Ez persze azon nézetből kérdést is fölveti, hogy vajon a *gyógy-*, vagy inkább a *jó-* szótövényt rejti. Végső soron e kettő vélhetően közös gyökerű. Mai köznyelvihez hasonlóbb alakokban talán leginkább a *gyógyhodik*, *gyógyulkodik* vagy inkább *jóhodik*, *jobbodik* gyanánt hangozhatna. Eredeti zamatát azonban kár volna a fogyasztói köznyelvűséghez igazítani.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében található nagyszótári gyűjtés kézirat nyelvjárási anyagában maradt fenn e gyógyindulatú szavunk: „*A sebem má’ gyahodik*” szövegkörnyezetben. Ebből tallóz az Új Magyar Tájszótár is.

A *gyahodik* jelentése az Új Magyar Tájszótár szerint *jahodik* címszó alatt kurtán ennyi: ’kezd gyógyulni’. A gyógyulásra fordulás, gyógyulásnak indulás, illetőleg a kezdődő gyógyulás árnyalati kifejezésében mindenképpen figyelemre méltó egy ilyen méltatlanul kallódó, rejtett magyar szó. Szolgalelkű idegenmajmolás helyett saját kincsesbányánk újranitására adódik itt is lehetőségünk. Élünk hát vele!

Az Új Magyar Tájszótár hatalmas vállalkozás, mely több évtizedes munka gyümölcse, de százhuszezres szócikkrengetegével sem vállalkozhatott a teljességre. Így e többre érdemes, gyógyerejű tájszavunk elterjedtsége, változatai, szóbokrozata és jelentésköre további vizsgálat tárgyát fogja képezni! No persze már addig is érdemes lenne gyógyintézményeink nyelvben is fölleveníteni e zamatot és hézagpótló, kincset érő szavunkat, önbecsünkkel lélekben is *gyahító örökségünket*.